

Szakmai záró beszámoló

(A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon, K 109340)

A Néprajzi Múzeum *A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon* című OTKA- (NKFI-) kutatási programjának kettős célja volt:

1. A Néprajzi Múzeum inventáriumgyűjteményén alapuló, nagyszámú inventáriumot feldolgozó számítógépes adatbázis létrehozása, amely a múzeumi vagy később a múzeumon kívüli kutatások számára hosszú távon lehetőséget biztosít a 18–19. századi anyagi kultúra módszeres vizsgálatára, a tárgyi világ időbeli folyamatainak, társadalmi-gazdasági kontextusainak feltárására.

2. Az adatbázis használatával a 18. század második felétől a 19. század közepéig a köznépi tárgyi világot érintő, de komoly társadalmi átalakulásokat is jelző változások módszeres feltárása, leírása és értelmezése, továbbá esettanulmányok segítségével a tárgyak készítésében, fogyasztókhoz való eljuttatásában főszerepet játszó kézművesek, manufaktúrák, kereskedők tevékenységének, szerepének vizsgálata.

Mindezen célok megvalósítására elkészült a több mint 1000 inventáriumot tartalmazó, ellenőrzött adatbázis, amelynek összetételét, felépítését, működését a beszámolóban részletesen bemutatjuk. Az adatbázis használatával készített elemzések valamint az esettanulmányok bemutatásra kerültek a kutatási program zárókonferenciáján¹ és publikálva is olvashatók a pályázatban is vállalt *Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850)* című zárókötetben.

A kutatás történeti problematikája és kontextusa

A kutatás 1750-1850 közötti, a néprajzi szempontból korai időszaknak a társadalmi-tárgyhasználati folyamatai a legkevésbé ismertek, hiszen a néprajzi terepkutatásokkal csak nagyon közvetett módszerekkel volt kutatható, így az írott forrásokon, ikonográfiai ábrázolásokon kívül leginkább a megmaradt tárgyállomány vizsgálata alapján sikerült a korszakban használt tárgyakat, főleg azok formai sajátosságait – például viselet vagy a bútorok esetében – megállapítani.

A megvalósult vizsgálatok ellenére a korszakban zajló és tárgyhasználatot, fogyasztást alakító folyamatokról és főleg társadalmi összefüggéseikről még nagyon keveset tudunk, pedig a 19. század második felétől már részletesebben kutatott és elemzett paraszti polgárosulás vagy éppen az egyes területeken az új parasztstílusok, tárgyi világ megjelenése, karakteressé válása nem érthető meg a 18. század végétől zajló folyamatok alaposabb ismerete nélkül. A kutatás címében szereplő köznépi vagy a szinonimájaként gyakran használt közrendi megnevezés arra a célunkra utal, hogy a korszak anyagi kultúrájának, tárgyhasználatának, más kifejezéssel fogyasztásának jelenségeit széles társadalmi közegben értelmeztük és tártuk fel. Az anyagi kultúra változása vagy mozdulatlansága, a mintaadás, az átvétel mechanizmusa csak úgy volt megérthető, ha a vizsgálat nem kizárólag az agrár- vagy paraszti rétegek karakteres csoportjaira, akár településeire vagy archaikusabb tárgycsoportjaira koncentrált. A történeti-néprajzi kutatások szerint a nemesi és

¹ *A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2017. november 30.

polgári elit, valamint a falvak paraszti rétegei között létezett egy heterogén közbülső, kisvárosokban, mezővárosokban élő széles társadalmi réteg, amelyet kézművesek, nemesek, értelmiségiek vagy akár kereskedők, mezővárosi gazdák alkottak, akiknek műveltsége, anyagi kultúrája is köztes jellegű volt, valamint fogyasztása fáziskéséssel követte a fölöttük állókét, illetve megelőzte a falvak népét. A napóleoni háborúkkal összefüggő gazdasági konjunktúra hatására a 19. század elején, valamint a reformkorban ennek a köztes rétegnek az anyagi kultúrája is átalakulóban volt; e folyamat a viselet vagy a lakáskultúra esetében részletesebben feltárt. Például ez a kis- és köznemeseket, kézműveseket, kereskedőket egyaránt érintő polgári lakáskultúra kialakulásának időszaka, amely új tárgyak kíséretében a mindennapi gesztusok átalakulását, változását is eredményezte. Kutatásainkban mindezen változások feltárására és az aktorok, a lehetséges főszereplők azonosítására is nagy figyelmet fordítottunk, így például a kézművesek feltehetően meghatározó szerepére abban, hogy milyen tárgyak és milyen formai sajátosságokkal készültek például a falvak és a mezővárosok számára. De természetesen nemcsak a feltehetően a „jéghegy csúcsán” zajló látványos, a korszakban beinduló változások, újítások megragadása volt a célunk, hanem a felhasznált forrásokkal elérhető legszélesebb társadalmi spektrumé is, ami a városi, mezővárosi szegényebb agrár- vagy kézművesrétegek és a falvak anyagi kultúrájának vizsgálatát is jelentette. A kutatás középpontjában egyértelműen a tárgyak álltak, amelyek az adatbázisban feldolgozott inventáriumok és egyéb források megnevezései, esetleg rajzai, nyomatai formájában, illetve ritkábban fizikai valóságukban maradtak az utókorra. A megvalósult kutatások ezekből a hol bőséges, hol rendkívül szórt nyomokból rekonstruálták a tárgyak keletkezésének, kiválasztásának, terjedésének, használatának különböző (társadalmi, gazdasági, technikai, formai stb.) kontextusait.

A Néprajzi Múzeum inventárium adatbázisa

A kutatás egyik fő és nagy energiákat megmozgató célja egy európai összehasonlításban is nagyméretű inventárium-adatbázis létrehozása volt. Az adatbázis alapját jelentő inventáriumállomány kiválasztását alapvetően befolyásolta a Néprajzi Múzeum inventáriumgyűjteményének gyűjtési-kutatási programja, hiszen értelmetlennek tűnt, hogy a rendelkezésünkre álló mintegy tizenkétezer lefénymásolt, azonosított, meghatározott inventáriumon kívül további településeken végezzünk levéltári kutatásokat. Így a gyűjtemény összetétele meghatározta, hogy milyen települések anyagát dolgozzuk fel: olyanok jöhetnek számításba, ahonnan szisztematikus gyűjtés történt, mondhatni a teljes inventáriumállományé.

További szempont volt, hogy különböző földrajzi, társadalmi összetételű és gazdasági sajátosságokkal bíró települések anyaga szerepeljen. A mezővárosi hagyatéki leltárak a forrásadottságok miatt is nagy többségben vannak a magyarországi levéltárakban és ennek lenyomataként az inventáriumgyűjteményben is, így a falusi inventáriumok csak uradalmak iratanyagából kerültek elő nagyobb számban (például Keszthely, Tata). Kutatási céljaink, a köznépi tárgyi világ, anyagi kultúra változásának feltárása, valamint a téma szakirodalma azokra a településekre irányította figyelmünket, ahol a változások elkezdődtek, megindultak a „paraszti polgárosulásnak” ebben a korai korszakában. Ezek a települések, amelyek az inventáriumgyűjteményben is felülreprezentáltak, az alföldön a mezővárosok és azok parasztpolgári, polgári rétegei, illetve a dunántúli kisebb városok, mezővárosok. Fontos cél volt, hogy olyan

települések inventáriumainak feldolgozása történjen meg, amelyek esetében az adott település minél szélesebb körű társadalomtörténeti, néprajzi kutatása is megvalósult már, mert ezzel az elemzési eredmények értelmezésére is sokkal több lehetőség nyílik.

Mindezen szempontok mérlegelése után a következő települések inventáriumainak feldolgozására esett a választás (1. táblázat):

- Keszthely mezőváros és Keszthely környéki falvak inventáriumai. Különleges adottsága ennek a mintának, hogy nagy számban tartalmaz falusi eseteket, ami az összehasonlító vizsgálatok lehetőségeit növeli, valamint hogy a legalaposabban kutatott település Benda Gyula munkásságának köszönhetően.
- A másik dunántúli példa Veszprém mezőváros, amelynek inventáriumállománya a legnagyobb számú és legteljesebb, továbbá nem agrár-, hanem jellegzetes kézművesek lakta város volt. Elemzése sok újdonsággal kecsegtethet, hiszen ilyen típusú városok ritkán voltak az elemzések tárgyai, valamint anyagában 18. századi források is nagy számban fordulnak elő.
- Az alföldi mezővárosok egyik példája Cegléd, amelynek gyűjteményben található inventáriumállománya szintén egy teljességre törekvő forrásgyűjtésen alapul. Kocsis Gyula nemcsak a gyűjtést végezte, hanem feldolgozta, forráskiadványokban közreadta, és módszeresen a tárgyi világra koncentrálnak elemezte is az inventáriumokat.
- A másik alföldi mezőváros a már részletesen kutatott Kiskunhalas, amelynek esetében szintén teljességre törekvő forrásgyűjtés valósult meg.
- A kutatás megközelítéséből adódóan és elemzési céljainak megvalósítása érdekében az inventáriumgyűjteményben található összes boltösszeírást is feldolgoztuk az adatbázisban, amivel a boltok és a kereskedők kínálatának, az általuk árult tárgyaknak és anyagoknak a részletes vizsgálatára nyílik majd lehetőség.
- A kutatáshoz kapcsolódó esettanulmányokban (például Kemecsi Lajos és Vida Gabriella tanulmánya) további települések, például Tata vagy Gyöngyös inventáriumainak eseti, de módszeres feldolgozása valósult meg.

A kiválasztott településekről (a Keszthely környéki falvakkal is számolva) közel 3500 inventárium található. Az inventáriumok gyűjtésénél minden irattípus összegyűjtése cél volt, ami különösen igaz például a keszthelyi Festetics-uradalomra, Veszprémre, valamint Kiskunhalasra, illetve részben Ceglédre. Ezért nagy mennyiségben fordulnak elő olyan összeírások, amelyek nem az egész háztartásra vonatkoznak. Például Veszprémből nagy számban kerültek elő végrendeletek, amelyek általában csak az ingatlan vagyronról rendelkeznek, s bár kisebb számban, de előfordulnak hozomány-összeírások, tűzkár vagy lopott javak jegyzékei is. Az adatbázisban csak a háztartás egészére vonatkozó, teljesnek tekinthető, ahhoz közelítő inventáriumok felhasználását terveztük. Természetesen tisztában voltunk azzal, hogy teljes leltár nincs, így ezek kiválasztásának objektivitását a többéves kutatói tapasztalat segítette, ennek ellenére nem egy esetben szubjektív döntés maradt. A kiválasztás olyan leltárakra esett, amelyekben összeírták a háztartás nagy tárgycsoportjait, például a bútorokat, konyhai és kamrai tárgyakat. De mivel feltételezhetően ezek között is több hiányos található az elemzések során, például a statisztikai vizsgálatok értékelésekor a hiányosságot mint lehetséges magyarázatot elsőként kell figyelembe venni. Mindezek alapján a feldolgozás a hagyatéki (ritkán vagyon-) összeírásokra, árverésekre, becsükre, osztályokra és elenyésző számban

a végrendeletekre fókuszált. Az egyéb iratok, különösen az esettanulmányok mikroelemzések során használhatók fel.

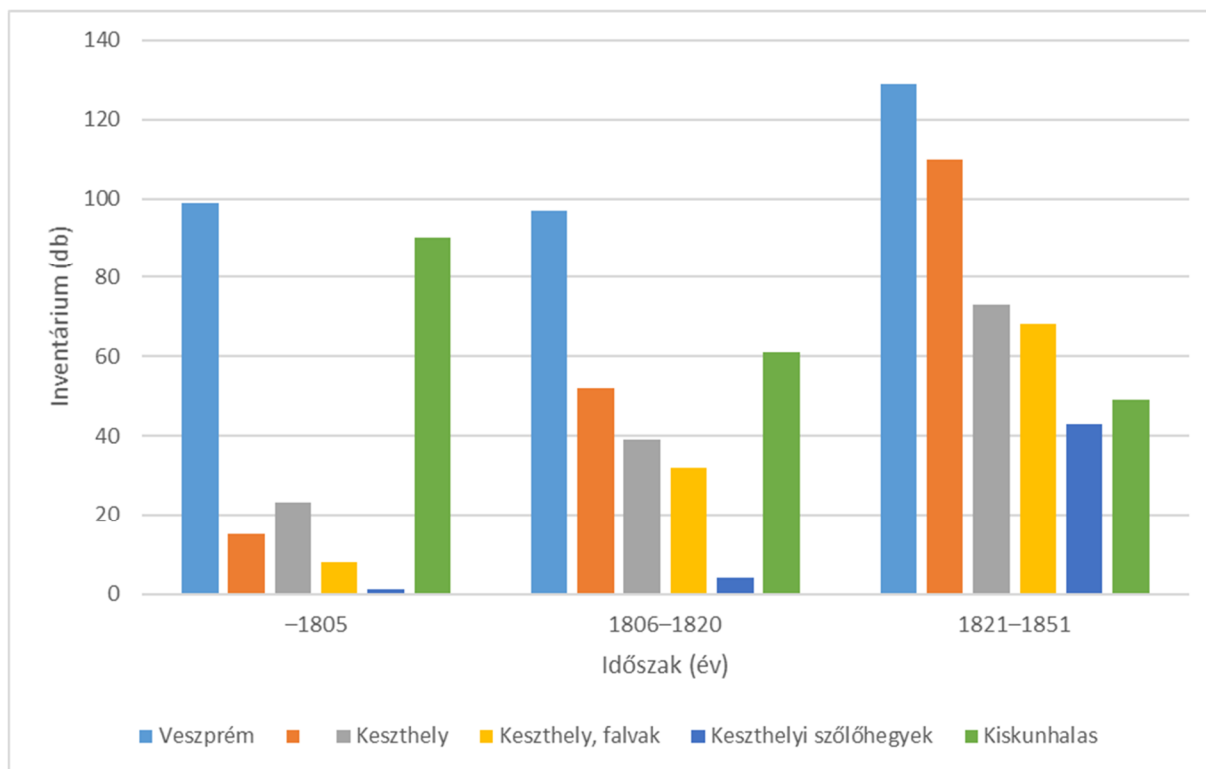
1. táblázat. A számítógépes adatbázisban (*Néprajzi Múzeum inventárium adatbázis*, a továbbiakban: NM inventárium adatbázis) feldolgozott települések inventáriumainak darab- és rekordszáma

Települések	Inventáriumok száma	Adatbázisrekord
Keszthely város	135	
Keszthely környéki falvak	108	
Keszthely környéki szőlők	48	
Keszthely összesen	291	27 431
Veszprém	325	39 570
Kiskunhalas	200	19 256
Cegléd	177	17 002
Boltösszeírás	11	3 177
Összesen	1004	106346

A teljesnek tekintett inventáriumokból is nagy mennyiség fordult elő Veszprémből, illetve Keszthelyről, ezért a kutatási program tervezésekor egy-egy korszakra vonatkozó mintavétellel terveztük az inventáriumok kiválasztását. Fel kívántunk használni minden 18. században keletkezett, valamint két 19. századi, 10-15 éves periódusból az összes anyagot.

Azonban amikor már kézbe vettük az egyes leltárakat, akkor derült ki, hogy nagy számban fordulnak elő hiányos inventáriumok, amelyek csak a hagyaték egy részére vonatkoznak. Például csak a feleség tárgyait vagy csak az értékes tárgyakat tartalmazzák, ingóságot és a háztartási eszközöket nem, vagy csak a szőlőbeli munkaeszközöket, vagy egyszerűen csak azt, amit valamilyen okból esetlegesen összeírtak. Nehéz megállapítani a határt a hiányos, széthordott és a szegény esetek között, a döntés, bár sokéves tapasztalaton alapult, mégis szubjektív, így akár téves is lehetett. Mindezek, azaz a vártnál több hiányos, problémás eset miatt egy rövidebb periódusból való mintavétel nem minden település esetében működött, ilyen esetben végül tágítani kellett az időhatárokat, sőt azok össze is érték.

1. ábra. Az adatbázisba került inventáriumok időbeli eloszlása



Forrás: NM inventárium adatbázis.

Inventáriumok nagyobb számban a 18. század végétől maradtak fenn, majd előfordulásuk a 19. században rohamosan növekszik. Ez a növekedés még jelentősebb 1850 után, e korszak viszont az 1850-es gyűjtési időbeli határral működő inventáriumgyűjteményben már nincs képviselve.

A legszembetűnőbb eltérés, hogy 18. századi és főleg 1790 előtti inventárium Veszprém és valamennyire Kiskunhalas kivételével nagyon kevés található, ami különösen Keszthely és Cegléd esetében meglepő. Ennek okait részletesen elemezzük a zárókötetben. A legjobban reprezentált az 1820, de még inkább az 1830 utáni időszak, amelyből a legtöbb inventárium származik. Így a veszprémi és a kiskunhalasi minta alkalmas a 18. századi folyamatok bemutatására, míg mindegyik alapján következtethetünk a 19. század első felében bekövetkezett változásokra. A keszthelyi szőlőhegyre kiköltözőket, illetve a Keszthely környéki falvakat viszont csak egy korszak inventáriumai alapján lehet elemezni.

Az egyes időszakokra eső inventáriumok mennyiségéről fontos megjegyeznünk, hogy statisztikailag nem reprezentatívak, de körülbelül negyven-hatvan vagy főleg kilencven eset alapján már következtethetünk egy korszak anyagi kultúrájára, tárgyhasználatára. De ebben az esetben is figyelembe kell vennünk az eredmények értelmezésekor a kis esetszámot, a minta több szempontból is torz jellegét.

Kutatási eredmények

Az adatbázis felépítése lehetővé teszi a makro- és a mikroperspektívák (kvantitatív és egyéni esetek) folyamatos váltását; az elterjedésből, előfordulásból vagy a kvantitatív megközelítésből az eredmények értelmezése, megértése, ellenőrzése céljából gyorsan az egyéni esetek szintjére ugorhatunk, és elemezhetjük őket.

Az összeírt tárgyak, javak, háztartások, egyéni élethelyzetek a mikro- és makroelemzések sokaságát kínálják, amelyek még a kutatási program lezárulta után is folytatódhatnak. A kutatás keretében az inventáriumok feldolgozásával létrehozott adatbázis első elemzései, használata az esettanulmányokban valósultak meg. A kutatási program keretében négy elemzés használta fel az adatbázist a korszak anyagi kultúrája folyamatainak a megragadására.

Az elkészült adatbázis általános első elemzésekor az első vizsgált kérdés mindenképpen az volt, hogy a tárgyi világ visszatükrözi-e a négy település eltérő társadalmi, gazdasági földrajzi helyzetét, például az agrár- vagy inkább kézművesek lakta települések mennyiben különböznek egymástól? Vajon a munkaeszközök kvantitatív adatai mennyire mutatják, differenciálják a tárgyi világot, mennyire sajátos az agrár- vagy kézműves lakosságú települések anyagi kultúrája?

A munkaeszközök típusainak vizsgálatát az alkalmazott kódrendszer teszi lehetővé, hiszen elkülöníthetők a kézművesek, a szőlő- és a földművelés, valamint az állattartás munkaeszközei, és külön-külön kiszámolható az előfordulási arányuk vagy az átlagos darabszámuk. Az adatbázis elemzésével, pl. a munkaeszközök átlagos darabszáma látványosan kirajzolja a települések között meglévő különbségeket. Veszprémben és Keszthelyen a kézműves-munkaeszközök száma kiugróan magas, ami látványosan fejezi ki a két város gazdasági-társadalmi jellemzőit. De az átlagok a két város közötti különbséget is mutatják, hiszen Veszprémben a kézművesek jelentősége még nagyobb volt, huszonhat esetben írtak össze ötvennél több munkaeszközt, keszthelyi inventáriumokban csak négy esetben. Az egyszerű makro-, kvantitatív megközelítés is jelzi a szőlőművelés jelentőségét Keszthelyen, a szőlőműveléshez, borkészítéshez kapcsolódó eszközök száma közel kétszer olyan magas. A munkaeszközök átlagos száma alapján végzett vizsgálat az alföldi mezővárosok agrárjellegét is kidomborítja, a munkaeszközeik grafikonja szinte az ellentéte a két dunántúli városnak. A gazdálkodás eszközeinek átlagos száma és azon belül az állattartás munkaeszközeinek aránya Halason és Cegléden kiugróan magas, míg a szőlőművelő-borkészítő eszközök nagy száma Halason a szőlőtermesztés nagyobb jelentőségét jelzi. A Keszthely környéki falvakban és a szőlőhegyen viszont a szőlőművelő-borkészítő eszközök kimagasló száma a tárgyi világon keresztül is jól érzékelteti a szőlőművelés uralkodó szerepét a gazdálkodásban.

Az adatbázis használata és szerepe különösen sikeres lehet olyan tárgycsoportok elemzése esetén, amelyek választását, használatát már kulturális vagy társadalmi minták is alapvetően befolyásolták. Az adatbázis sokoldalú használatát, működését a munkaeszköz-vizsgálat ellenpontoszásaként is egy másik tárgytípus, a felsőruhák elemzésén keresztül is megvalósítottuk. De a fő elemzések a lakáskultúra, a bútorhasználat, a fém-, cserép-, fajanszedény-használat feltárására koncentráltak, nagyobb esettanulmányok is készültek ezekben a témákban.

Vida Gabriella a köznépi fajanszhasználatot vizsgálta 1770-1820 között inventáriumok alapján a Dunántúl közepének három kisvárosában. Egyikük Tata, ahol 1759-től fajanszgyár működött. Vizsgálatra kerültek még a borkereskedő Tokaj, a Bükk-hegység melletti Miskolc és az Alföld mezővárosainak hagyatéki leltárai is. A köznéphez két úton jutott fajansz: a Dunán szállított cseh, morva, osztrák áru együtt a későhabán termékekkel a 18. század elejétől, és a gyári termékek körülbelül 1780-tól. A fajansz neve ekkortól Magyarországon a *fehéredény*, a díszítetlenül piacra bocsájtott olcsóbb áru után.

A vidéki agrárnépesség körében a vizsgált időben nem készültek hagyatéki leltárak. Két rétegből vannak adatok: egyrészt a nagyon kicsi számú, de nagyon gazdag, nem helyi eredetű, mobil kereskedőktől és vendéglősöktől. Lakáskultúrájuk, tárgyi világuk – köztük a fajansz is – nagyvárosi, nagypolgári jellegű volt. A másik csoportba a kisvárosok kézműves mesterei, helyi kiskereskedői, közepes és kisebb nemesei, vagyonosabb gazdái tartoztak, alapvetően az ő vizsgálatuk a tanulmány. Gyári fajanszot az 1770-es évektől, főleg 1780 után tartalmaznak az inventáriumaik. Főleg tálakat, tányérokat, csészéket és kancsókat írtak össze. 12-15 darabnál több csak ritkán volt egy háznál. Jelen voltak a 18. században a háztartások legalább felében, később a kétharmadában. Az Alföldön sokkal ritkábban fordult elő a fehéredény, többnyire nem agrár, hanem nemes vagy kézműves környezetben. Miskolcon (kálvinista, kisnemesi eredetű kézműves polgárság) a 18. században sajátos divat volt: a város melletti huták üvegjei díszítették a szobákat, fajansz egyáltalán nem volt a lakásokban, majd 1800 körül ott is megjelent a gyári fehéredény. Tokajban (szőlőtermesztő, borkereskedő, vagyonos település) több háznál nagyobb darabszámot írtak össze. Itt 1800 után megjelent a kassai (Kosice, Kaschau, Szlovákia) keménycserép (Steingut) is nagyobb számban.

A fajanszhasználat rövid időre, maximum egy fél évszázadra koncentrált: a keménycserép hamar kiszorította előbb a gyártását, majd lassan kikoptak a használatból is. Vidéki, falusi háztartásokba a 19. század közepéig még szívesen vásárolták a cseh-morva-osztrák és későhabán bokályokat és tálakat.

Kiss Kitti a fém főzőedények Magyarországi terminológiáját és szerepét elemezte a 16-19. században. Kutatásaiból kiderül, hogy a 19. században a Dunántúlon vassfazéknak nevezték az akkor valójában rézből készült üstöt, ami ha nem is minden háztartásban fordult elő, de fontos tárgy volt. Mosásnál, vízmelegítésre, az állatok számára főzésnél, más típusát pálinkafőzésre használták. A vassfazék elnevezés okát keresve a tanulmány ismerteti a kifejezés eredetére vonatkozó korábbi magyarázatokat, amelyek szerint a vas megelőzte a réz alapanyag használatát. Mivel e feltevés helyessége a régészeti emlékek alapján nem eldönthető, írott forrásokban kereste a választ. Comenius című képes tankönyvének egymást követő kiadásában az üstre vonatkozó megnevezések és ábrák változásait, majd szótárak és 16-18. századi összeírások adatait vizsgálta. Kutatás keretében az adatbázisban rögzített 18-19. századi inventáriumok vassfazékre és bográcsra vonatkozó adatait is részletesen elemezte.

Granasztói Péter bútorhasználatot elemezte a közel 1000 darabos inventárium-adatbázis felhasználásával. Az adatbázisba szereplő települések (Veszprém, Keszthely, Kiskunhalas, Cegléd) inventáriumai segítségével leginkább a paraszti és felső középrétegek között elhelyezkedő, de rendkívül heterogén társadalmi réteg lakáskultúrájának jellemzőit, átalakulását lehetett feltárni a 18. század végétől a 19. század közepéig. Az elterjedtségi adatok alapján látványos a kettőssége a bútoregyütteseknek, hiszen a régies, hagyományos bútorok uralják még a bútoregyütteseket, mint a ládák, a fogasok, de még a padok is. Az átalakulás, az új bútortípusok megjelenése, amely Pestre különösen jellemző volt a szublótok, üveges almáriumok, mosdóalmáriumok, a kanapé valamint a bőrös székek jelzik vagy az elemzésben csak érintőlegesen szereplő kávézás eszközei.

Jól kirajzolódik, hogy a közép, felsőközép rétegek közé tartozó kézműveseknek, kereskedőknek, néhány értelmiséginek és nemeseknek egy egységes lakáskultúrája, bútoregyütteseik voltak, amelyek a településektől függetlenül nagyon sok hasonlóságot mutatnak

De ezek a jelenségek és esetek ugyanakkor a jéghegy csúcsát jelzik, míg a városi, különösen az alföldi mezővárosok lakosságának jelentős részéhez az új polgári, különleges asztalosbútorok alig (egy-egy presztízs darab) vagy egyáltalán nem jutottak el. Széles rétegek számára még a kelengyebútor, egy új asztalos készített láda megszerzése is nehézséget okozott. A bútorok, bútoregyüttesek érték, mennyiségi, típus hierarchiája jól kifejezi a korszak közép és alsó társadalmi rétegek közötti társadalmi-vagyoni különbségeket

Kemecsi Lajos az inventáriumok ipartörténeti szempontú alkalmazási irányait tárta fel konkrét példákon keresztül: a szerszámkészletek változásai vagy a különböző területről származó inventáriumok összevetése, ami igazolja az egyes mesterségek eszközkészletének egységességét. Egy-egy alkalmas leltár segítségével kiválóan elemezhető volt, hogy milyen kapcsolat volt a kézműves iparos és a paraszti gazdaságok között. Elemzésében nagy hangsúlyt kapott az inventáriumok összevetésének lehetősége a múzeumi gyűjteményekkel. Segítségükkel a raktárakban őrzött kevésbé adatolt műtárgyak értelmezése is eredményesebbé válhat. A kutatás konklúziója, hogy a történeti néprajzi irány eredményesen folytatható, s a forrásközléseket követő tanulmányok várhatóan átrajzolják a magyar népelet és közműveltség egész újkori történetét.

Tasnádi Zsuzsanna kutatásának témája a rajzkultúra és köznépi díszítőművészet kapcsolata 1770 és 1850 között, vagyis a rajzoktatás díszítőművészetre gyakorolt hatásának időszakát és a Ratio Educationis rendelkezését követő felvilágosult abszolutizmus kezdeti korszakát foglalja magába. A közoktatásban és az iparágakban megszerzett szakképzettség hatására a köznépi tárgyi kultúrába is beépültek elemek, formák, technikák. Hogyan és milyen közvetítő szerepet játszottak az oktatásból (céhes, iskolai, rajziskolai, kézimunka-oktatás) kikerülő rajzos anyagok a köznépi díszítőművészet területére? Hogyan hatottak a tárgyi világ esztétikai jellegére, bizonyos kézműves tárgyak külső megjelenésében milyen szerepet játszottak? A kutatás e folyamat szerteágazó szálait boncolgatja, valamint példákat mutat be, kiemelve az egyes műfajok közötti kapcsolatokat és az oktatás befolyása révén elterjedő rajzolási módszereket és díszítményeket. A mintakövetés, a divat és más hatások mellett a kézműves tárgyak esetében nagyon fontos szerepet játszott az oktatási és a műveltségi háttér, ezért az elemzés reflektál a kézművesek társadalmi helyzetére is. A forrásanyagot elsősorban a Néprajzi Múzeumban fellelhető mintakönyvek és kézműves rajzok adják, valamint más magyarországi gyűjteményekben fellelhető kézművesiparral kapcsolatos rajzok és dokumentumok.

Lackner Mónika kutatásának kiindulópontja a Néprajzi Múzeum egy kis gyűjteményi egysége: Divald Kornél által 1911-ben gyűjtött 18 darab nyomott pamutkendő. A 19. század első feléből, közepéről származó kendők közül néhány szegélyén vorarlbergi (Ausztria) gyárak neve olvasható. A jelzett kendők közül kettőt kiválasztva két gyár – tkp. 2 vállalkozó dinasztia: Jenny und Schindler (Hard) illetve Johann Georg Ulmer (Dornbirn) - története és két textílfestési/nyomási technológia (törökvörös festés és nyomás illetve kasmirimitációk nyomására alkalmazott lápisznyomás) története és a magyarországi fogyasztásra vonatkozó adatok feltárása áll a kutatás

középpontjában. Hangsúlyosan foglalkozik a törökvörös kendők 19. század 2. felében észlelhető új divatkorszakával, néprajzi adatok, tárgygyűjtések alapján, feltárva azonban a kendőket előállító vorarlbergi gyárak az osztrák-magyar monarchia rurális fogyasztó közönségét megcélzó szándékait is.

A zárókonferenciáján olyan kutatókat is meghívtunk (Flórián Mária, Kisbán Eszter, Kovács Evelin, Nagy Zoltán, Szőcsné Gazda Enikő), akik kutatási témái, vizsgálatai jól illeszkedtek, kiegészítették, értelmezték a kutatási eredményeinket. A konferencia a magyarországi anyagi kultúra kutatások fontos és eredményes eseménye volt. Különösen kiemelkedő volt a viseletváltozás, különösen a gyárakban vagy manufaktúrákban előállított anyagok megjelenése és szerepe a köznépi öltözködésben. Még teljesebb képet sikerült adni a korszak edényhasználatáról, amiben a kézműves és manufaktúra termékek egyaránt szerepet kaptak. Az esettanulmányokhoz több kutatás is felhasználta bécsi Technisches Museumban és a Museum für angewandte Kunstban őrzött úgynevezett Fabrikprodukten-Kabinett, vagyis az ipari eredetű termékek gyűjteményét, amely egy egyedülálló forrása a 19. század eleji iparosítási törekvéseknek, a korszak anyag és tárgykínálatnak.

A kutatás középpontjába a kézművesek, manufaktúrák, kereskedelem anyagi kultúrát, tárgyválasztást, a fogyasztást meghatározó szerepe állt. Ezért tettünk egy tanulmányutat Nürnbergben, ami az európai, főleg közép-európai kézművesség-kereskedelem legjelentősebb központja volt a középkortól a 18. századig. Az ottani múzeumok gyűjteményeinek megtekintése lehetőséget adott arra, hogy megértsük, közvetlenül megtapasztaljuk azokat a kézművesség történeti, kereskedelmi folyamatokat, amelyek a Magyarországra is komoly hatással voltak. Így a kereskedelmi forgalomba került termékek köre és eredete, a fajansz manufaktúrák megjelenése és működése, a virágzó kézművesség sajátosságai.

Az anyagi kultúra iránt érdeklődő néprajzkutatók a századforduló idején a kézzel készített tárgyak gyűjtését, dokumentálását és kutatását tartották a legfontosabbnak, a 19. század második felében is már sokszor emlegetett megállapítás, hogy „a 24. órában vagyunk”, a népi kézműves tárgyak kiszorulására-eltűnésére, gyorsan csökkenő szerepére és azok gyűjtésének fontosságára is vonatkozott. Az új néprajzos generáció vezető egyénisége, Jankó János gyűjtési programban is pontosan megfogalmazta a néprajz érdeklődésébe tartozó tárgyak három csoportját:

„Arra, hogy mi gyűjtendő, azzal felelhetünk csak, hogy minden gyűjtendő, amit a nép használ az ő mindennapos életében. Ezek eredetileg háromfélék: a.) a nép maga készíti a saját használatára, s ezek a néprajzi tárgyak, b.) a nép készíti, de nemcsak a saját személyes használatára, hanem ugyancsak a nép számára való eladásra, s ezek a háziipari tárgyak, c.) a nép a tárgyat készen veszi, de általánosan és jellegzetesen annak csak bizonyos fajtáját veszi s ezek a néprajzi értékű ipari tárgyak.”

A tárgyi világ néprajzi kutatója ekkor (de még az 1950-es években is) az első két tárgytípus gyűjtését, kutatását tartotta a legfontosabbnak, az önellátás keretében és a „háziipari”, vagyis többek között a népi kézművesek, például fazekasok által készített tárgyakat. A gyári, ipari készítésű tárgyak, a boltokban, vásárokon megvehető tömegáru sokáig nem tartoztak a néprajztudomány érdeklődési körébe, annak ellenére, hogy jelentőségük egyre szélesebb társadalmi közegben és földrajzi

területeken vált meghatározóvá, míg főleg a népi kézműves vagy házilag készített tárgyak magasabb aránya leginkább csak a periferiális területeken volt jellemző a 20. század elejétől.

A Néprajzi Múzeum *A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon* (K 109340) című OTKA-kutatási programban részt vevő kutatóinak (Granasztói Péter, Kemecsi Lajos, Kiss Kitti, Lackner Mónika, Tasnádi Zsuzsanna és Vida Gabriella) célja a tárgykészítés és -fogyasztás vizsgálata volt a 18. század második és a 19. század első felében, azaz Nyugat-Európában már az ipari forradalom, míg Magyarországon még a kézműves tárgyak korszakában. A tömeges és narratív források, múzeumi tárgyak és ikonográfiai ábrázolások elemzésével megvalósult a kézműves és az első gyári tárgyak készítéstörténetének, valamint fogyasztásuknak, szerepüknek a feltárása, rekonstruálása a felső polgári-nemesi és a falusi paraszti rétegek között elhelyezkedő, a mintaadásban kulcsszerepet játszó városi-mezővárosi közösségekben. Sikerült feltárni részleteiben is és még teljesebb képet rajzolni a magyarországi tárgykészítés és -fogyasztás 18–19. század fordulójára jellemző gyári és kézműves-technológiai, használati, társadalmi és gazdaságtörténeti sajátosságairól. Nagy eredménye a kutatásnak, hogy az esettanulmányok sikeresen kapcsolták össze az írott vagy ikonográfiai történeti források tárgyi világra vonatkozó adatait a múzeumokban őrzött tárgyakkal, és így bővítik, gazdagítják a róluk, a néprajzi tárgyakról szerzett ismereteinket.

2018. 10. 26.
Granasztói Péter